

46. **Чумаченко В. Г.** Страницы жизни и деятельности Г. В. Плеханова / В. Г. Чумаченко // Вопросы истории. – 1968. – № 6. – С. 136–146.
47. **Ярославский Е.** Первый съезд нашей партии / Е. Ярославский. – М.; Л., 1928.

Надійшла до редколегії 29.09.2009.

УДК 940+86.378

О. В. Безносова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ (1903–1917)

Простежено конфесійну політику царського уряду щодо християнських церков (Православної, Євангелічно-лютеранської та Римо-католицької) після революції 1905–1907 рр. та особливості її реалізації. Доведено, що позитивні зміни торкнулися фактично лише статусу Євангелічно-лютеранської та Римо-католицької церков.

Ключові слова: Російська імперія, революція 1905–1907 рр., Православна церква, Євангелічно-лютеранська церква, Римо-католицька церква.

Просліджена конфесійна політика царського уряду по отношению к християнским церквям (Православной, Евангелическо-лютеранской и Римско-католической) после революции 1905–1907 гг. Показано, что позитивные изменения коснулись фактически только в отношении статуса Евангелическо-лютеранской и Римско-католической церквей.

Ключевые слова: Российская империя, революция 1905–1907 гг., Православная церковь, Евангелическо-лютеранская церковь, Римско-католическая церковь.

The confessional policy of the tsarist government on Christian Churches (Orthodox Church, Evangelical-Lutheran Church and Roman-Catholic Church) after the 1905-1907 revolution was traced. It was demonstrated which the positive changes have taken in the state of Evangelical-Lutheran Church and Roman-Catholic Churches only.

Key words: the Russian empire, the 1905–1907 revolution, Orthodox Church, Evangelical-Lutheran Church, Roman-Catholic Church.

Історичний досвід минулого свідчить, що релігія відіграє важливу роль у житті як окремої людини, так і цілих народів, громадянського суспільства та держави. Отже, розробка виваженої та толерантної політики є неодмінною умовою розбудови гармонійних взаємовідносин між державою та різними релігійними громадами, а знання про помилки та здобутки минулих поколінь в цій сфері допоможуть уникнути можливих труднощів та ускладнень. У цьому сенсі видається цікавим дослідження впливу внутрішньої обстановки в окремій державі (Російській імперії), що була поєднана у своєрідний симбіозний організм з певною церквою (Російською православною церквою – далі РПЦ), на принципи конфесійної політики цієї держави. Насамперед це стосується періоду 1903–1917 рр., упродовж якого її конфесійна політика зазнала значних змін.

Хоча загальні риси конфесійної політики царського уряду в той період вже були окреслені в працях з історії деяких релігій у Російській імперії [6; 7; 8; 16], є ціла низка, котрі ще досі обходять своєю увагою дослідники. Зокрема, дотепер немає окремого дослідження, що було б присвячене вивченню власне конфесійної політики як цілісного явища та одного з важливих напрямів внутрішньої політики Російської імперії. Таким чином, у даній статті буде здійснена спроба ана-

лізу державної політики Російської імперії в релігійній сфері стосовно християнських церков різних конфесій.

На початку ХХ ст. стало остаточно зрозуміло, що в Російській імперії розв'язання численних соціально-політичних та культурних проблем вже неможливе лише за допомогою силових засобів (заборон та репресій). В умовах крайнього загострення внутрішньополітичної ситуації уряд був змушений терміново шукати шляхи залагодження суспільних протиріч та конфліктів. Однією з таких проблем, яка активно обговорювалася у суспільстві, було питання змін у конфесійній політиці імперії, необхідність запровадження свободи совісті, слова та зборів, реформування Російської православної церкви та інше. Для того, щоби хоча б якоюсь мірою вплинути на колосальне зростання внутрішньої напруги в країні на фоні трагічних подій російсько-японської війни, 26 лютого 1903 р. був виданий маніфест про наміри уряду розпочати перегляд законів про права розкольників і сектантів у бік покращення їх статусу [14, с. 248]. 19 квітня 1904 р. був оприлюднений Висновок Державної ради, особисто затверджений царем, згідно з яким «перехід осіб, що належать до одного із інославнох християнських сповідань, до іншого, такого ж самого, дозволяється губернаторами» [14]; тоді як раніше це могло здійснюватися лише за відповідним рішенням вищих органів їх конфесії, що повинне було також затверджуватися особисто міністром внутрішніх справ. Для введення в дію цього документа 5 липня 1904 р. за №.3950 Міністерством внутрішніх справ (далі – МВС) був направлений губернаторам відповідний циркуляр, в якому була докладно прописана процедура виконання цього законоположення [3, с. 7–8].

12 грудня 1904 р., під тиском суспільства, що вимагало введення найнеобхідніших громадянських свобод, вийшов іменний наказ Сенату «Про вдосконалення суспільного ладу», в якому уряд обіцяв розробити закон про віротерпимість [13]. Таким чином, зміни в законодавстві планувалися лише стосовно послідовників так званих іноземних сповідань, які не були вихідцями із православ'я, а також не розповсюджувалися на саму Православну церкву, що продовжувала перебувати під всебічним контролем держави.

У той же самий день, 12 грудня 1904 р., було видано Положення Комітету міністрів про негайне зупинення дії адміністративних покарань, що були прийняті по справах релігійного характеру. При Комітеті міністрів була створена спеціальна Комісія для перегляду узаконень про права старообрядців і сектантів. У цій Комісії чимало говорилося про недоречність втручання громадянської адміністрації у справи віри, про суспільну шкідливість насильницьких засобів боротьби проти інакомислячих [16, с. 248].

З 25 січня по 1 березня 1905 р., під час революції, що вже тоді розпочалася, Комітет міністрів провів шість засідань стосовно порядку виконання указу від 12 січня 1904 р. У їхній роботі взяв активну участь митрополит Петербурзький та Ладозький Антоній (Вадковський), який був рішучим прибічником реформ у самій Православній церкві. Після довгого обговорення Комітет запропонував визнати, що «відпадиння від православної віри до іншого християнського сповідання або віровчення не підлягає переслідуванню та не повинне тягнути за собою яких-небудь невігідних по відношенню до особистих або громадянських прав наслідків» [16, с. 249], а тому владі потрібно прийняти міри для забезпечення громадянських та релігійних прав тих, хто вийшов з православ'я. Також ще в період роботи цього Комітету 19 лютого міністрами внутрішніх справ та юстиції були розіслані циркуляри, що наказували губернаторам «без затримки» прийняти міри щодо усунення адміністративних утисків у сфері релігії [16, с. 253-254].

25 лютого було видано «Височайше затверджене положення Комітету міністрів» про скасування обмежуваних мір щодо видання Святого Письма українською мовою, яке наголошувало: «Скасувати обмежувальні міри, що встановле-

ні до видання книг Святого Письма малоросійською мовою з тим однак, щоб на кожне таке видання було отримане благословення Св. Синоду» [3, с. 13].

3 березня 1905 р. був виданий циркуляр Міністерства внутрішніх справ губернаторам, градоначальникам та обер-поліцмейстерам (№ 1354), яким наказувалося: «Керуючись п. 6 іменного Височайшого указу Сенату, що Урядусь, 12 грудня 1904 р., я скасовую циркулярне розпорядження колишнього Міністра Внутрішніх Справ від 10 червня та 30 грудня 1889 р. за №. 2772 та 7398 про заборону місіонерських святкувань і зборів як те, що не встановлене за законом та створює зайві обмеження в релігійному побуті осіб євангелічно-лютеранського сповідання». Однак, далі в його тексті було наступне, що майже знівельовувало попередні слова: «При цьому, однак, бажаю пояснити, що заборона зборів, які призначені для поширення протестантських віросповідань теренами Росії, спираючись на ст. 4, т. XI ч.1 Зв. зак. вид. 1896 р., мусить бути й в майбутньому залишатися в силі» [3, с. 13-14].

Однак розвиток революційних подій впродовж 1905 р. змусив царат піти й на більш вагомні поступки у сфері конфесійної політики, бо він сподівався таким чином хоча б частково затримати стрімке зростання соціально-політичної напруги в країні. 17 квітня 1905 р. (в Пасхальну неділю) був оприлюднений іменний царський наказ «Про зміцнення засад віротерпимості», яким остаточно був затверджений принцип свободи совісті в російському законодавстві. Його основні положення були закріплені та розширені в однойменних Положеннях Комітету міністрів також затверджених царем 17 квітня 1905 р. Ці законоположення дали свободу віросповідання віруючим усіх конфесій на території Російської імперії, право реєстрації конфесійних об'єднань (за наявності в них офіційно затверджених керівників), переходити до інших віросповідань, приймати до своїх релігійних об'єднань навіть колишніх православних з дітьми до 14 років. Було оголошено, що з моменту оприлюднення маніфесту будуть припинені всі гоніння за віру та кожний вільний сповідувати ту віру, яку вважає за справжню. Дозволялося об'єднуватися в релігійні братства, будувати молитовні будинки, видавати релігійну літературу. Були скасовані монастирські тюрми, з Кавказу повернулися деякі із засланих сектантів [4, с. 133]. Свободу віросповідання та легальний статус отримали також старообрядці всіх толків, яких відтепер заборонено було іменувати «розкольниками», та силоміць навертати до єдиновір'я. Також були скасовані статті 188 і 189 у карному законодавстві, згідно з якими мали відбирати та відправляти до православних сиротинців неповнолітніх дітей тих батьків-сектантів, яких звинувачували «в розповсюдженні своєї ересі». Ті та інші положення були закріплені в царському Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. «Про дарування населенню непорушних засад громадянської свободи на підставі дійсної недоторканності особи, свободи совісті, зборів та союзів», що потім знайшло своє відображення в ст. 39 нової редакції «Основних законів Російської імперії» [10].

Уведення впродовж 1904 р. низки указів та інших законодавчих актів, спрямованих на зміни жорсткого конфесійного курсу, стало сигналом і православному духовництву для початку активної боротьби за самореформування церкви за для відновлення її автономності та самостійності у межах політичної структури монархічної російської держави. У суспільстві з цього приводу розгорнулася гостра дискусія, в якій на боці реформаторів виступав голова Комітету міністрів С. Ю. Вітте. Він створив при Комітеті міністрів Особливу нараду з церковних питань, до якої, окрім представників вищого духовництва, увійшли деякі ліберальні професори духовних академій. Основним лейтмотивом вимог прибічників реформ було відновлення патріаршества й соборності Церкви. Намаганням С. Ю. Вітте і ліберально налаштованого духовництва активно протистояв обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев. Однак прагнення до реформи церкви були такі великі, що навіть завжди слухняний його волі Синод не підтримав у

цьому питанні свого главу, коли обговорення майбутніх церковних перетворень 13 березня 1905 р. було передано до його компетенції. 31 березня 1905 р. Синод передав царю «Всепідданнішу доповідь про перетворення управління Російською Церквою на соборній основі», в якій наполегливо прохав дозволу голови держави на скликання Помісного Собору і проведення радикальних реформ. Микола II, зайнявши під впливом К. П. Победоносцева звичну для себе половинчасту позицію, наказав відкласти її розв'язання на невизначений термін.

Із прибічників радикальних реформ на початку 1905 р. утворився «Союз ревнителів церковного оновлення», який охопив радикально налаштоване духовництво, насамперед – антисектантських місіонерів. 27 липня 1905 р. Синод розіслав єпархіальним архієреям РПЦ спеціальну анкету, прохаючи їх викласти відповідно до неї своє бачення положення церкви та її перетворень. Єпископат жваво відкликнувся на прохання Синоду. В Омську, Курську, Києві та Ярославлі навіть відбулися спеціальні єпархіальні з'їзди для розгляду нагальних питань церковних реформ [16, с. 258–259].

У вирі розвитку Першої російської революції всебічно загострилися всі суспільно-політичні протиріччя. Усе більшу популярність завойовували лозунги загальнодемократичних перетворень. Відтак обнародування Маніфесту 17 жовтня 1905 р. стало значним кроком у цьому напрямі і не могло не торкнутися релігійного життя основної частини населення імперії – православних християн. 19 жовтня 1905 р. (через два дні після опублікування Маніфесту) у відставку був відправлений К. П. Победоносцев. Замість нього обер-прокурором Синоду був призначений прибічник і соратник С. Ю. Вітте, відомий ліберал князь О. Д. Оболенський, який умовив царя зголоситися на скликання Помісного собору та проведення церковної реформи. 18 листопада 1905 р. Синод видав постанову про церковні парафії, в якому йшлося про створення церковно-парафіяльних нарад, які мусили обиратися загальними зборами парафії. Хоча авторитетний російський історик РПЦ В. О. Фадєєв вважає, що взагалі складно оцінити успішність реалізації цього проекту [16, с. 258–259], у Катеринославській єпархії, наприклад, як і взагалі в південних єпархіях, до подібного нововведення поставилися з великим ентузіазмом [2].

27 грудня 1905 р. був обнародований указ, що надавав повноваження митрополитам Санкт-Петербурзькому, Московському і Київському зайнятися підготовкою Помісного собору, а Синод – створити Передсоборне присутствіє, щоби воно розробило порядок денний для Собору. 14 січня 1906 р. Синод вніс постанову про створення Передсоборного присутствія, яке почало працювати в семи відділеннях з 6 березня 1906 р. в Санкт-Петербурзі. До того моменту, коли за вимогою П. А. Столипіна 15 грудня 1906 р. воно припинило свою роботу (перед скликанням II Державної думи), воно встигло підготувати заключну доповідь «Про відокремлення Церкви від державних установ і визначення її повноважень у відносинах із державою». Однак в умовах спаду революції надії на кардинальне реформування РПЦ не здійснилися. Коли 25 квітня 1906 р. ця доповідь була представлена царю, він своєю резолюцією «Собор поки не скликати» знову загальмував рішення даного питання. 28 лютого 1912 р. Синод створив Передсоборну раду із семи осіб (діяла до квітня 1913 р.), сподіваючися тим самим нагадати царю про необхідність скликання Помісного собору [16, с. 264]. Однак лише після Лютневої революції та падіння монархії ця довгоочікувана подія нарешті відбулася в принципово нових політичних умовах.

Бурхливі політичні події 1905–1907 рр. збурили і значно активували усі верстви суспільства, зокрема й православне духовництво. Завдяки введенню нових представницьких органів влади (Державної думи) та відповідних виборчих законів, священники отримали право участі не лише в земському самоврядуванні, але й у представницьких державних органах. Однак для влади стали справжнім шоком

політичні уподобання духівництва усіх конфесій, які виявилися симпатиками не правих, а прогресистських партій центру. Тому духівництву категорично заборонили входження до лівих фракцій [12, с. 126–133].

В умовах загальної політизації населення, попри розчарування марними надіями на скликання Помісного собору, православне духівництво не припинило боротьби за реформування системи управління хоча б парафіяльними справами. До початку 1914 р. депутатами від духівництва було розроблено законопроект про радикальне реформування управління парафіями і внесено до Державної думи. Однак у зв'язку з початком Першої світової війни його обговорення було відкладено. І лише в 1916 р., на фоні важких утрат і поразок на фронтах, зростання інфляції та продовольчої кризи, стрімкого посилення внутрішньої напруги, цар і уряд зголосилися повернутися до обговорення питань реформування парафіяльного життя як засобу згуртування населення країни, що воює. Улітку 1916 г. 46 депутатів від православного духівництва знову подали прохання царю про необхідність відновлення соборного управління церквою, щоби держава припинила використовувати православне духівництво як інструмент своєї внутрішньої політики. І хоча офіційно це прохання було залишено без відповіді, у пресі, Думі та суспільстві знову розгорнулася гостра дискусія про шляхи та методи реформування життя парафій [12, с. 126–133].

Відтак свобода совісті, що була «широ подарована» царем, та інші отримані під час Першої революції демократичні досягнення фактично нічого не дали «панівній» в Російській імперії Православній церкві, залишиши марними надії більшої частини населення велетенської країни.

Законодавчі акти 1903–1906 рр. у значній мірі пом'якшили конфесійну політику імперії та поширили релігійні права послідовників неправославних конфесій та нехристиянських релігій. Відтепер заборонялися примусові навернення до православ'я з іудаїзму, мусульманства та інших нехристиянських, а також «інославно» християнських сповідань. Урядові чиновники отримали формальне право офіційно міняти релігію. Колишні мусульмани та представники інших релігій, які були примусово навернені, відтепер могли відмовитися від православ'я. Ті, хто перейшов з інших конфесій християнства в православ'я за необхідністю, могли повернутися до своєї колишньої віри [4, с. 207]. 17 квітня 1905 р. Микола II видав наказ про переходи із православ'я до католицизму, на підставі якого 17 липня 1905 р. МВС затвердило спеціальні правила про реєстрацію подібних переходів. Аналогічні правила було розроблено та затверджено циркуляром МВС від 18 липня 1905 р. за № 4628 для інших християнських сповідань [7, с. 165–166]. На їх підставі кожний, хто бажав залишити православ'я, повинен подати письмову заяву губернаторові про бажання перейти з православ'я до іншого віросповідання (або бути зареєстрованим як послідовник його за новим місцем проживання). До заяви потрібно було додати свідоцтво або метричне свідоцтво (для дітей) про приналежність до певного віросповідання, яке підписувалося духовною особою цього віросповідання. Після цього прохач мусив пройти офіційне вмовляння з православним місіонером, отримавши письмове посвідчення про його результати [1]. Після приписування нового віруючого до парафії (або общини), вносилися виправлення й до громадянських документів (паспортів, породинних списків тощо).

Багато віруючих не забарилися скористатися новими правами. Так, з 1 квітня 1905 р. до 1 січня 1909 р. із православ'я до інших віросповідань вийшло 308 758 осіб. З них до католицизму в польських, північно-західних, південно-західних і білоруських губерніях перейшло 167 957 осіб [16, с. 254], вагому частку з яких складали колишні уніати. Крім того, за даними, наприклад, єпископа Тираспольської римсько-католицької єпархії (що охоплювала весь європейський Південь імперії) Й. А. Кесслера (1862–1933), ряди його пастви після оприлюднення нака-

зу 17 квітня 1905 р. поповнили більш ніж дві тисячі колишніх православних, що оголосили себе католиками [7, с. 166]. Також 49 799 примусово охрещених татар і башкир повернулися до ісламу, а 12 068 людей у Прибалтиці – до лютеранства. Уже наприкінці липня 1905 р. виходи із православ'я прийняли вже такі масштаби, що 8 серпня 1905 р. міністр внутрішніх справ О. Г. Булігін розіслав секретний циркуляр, в якому наказував негласно «призупинити переходи до інших вір» [16, с. 254–255].

Із церков інославнохристиянських сповідань найбільші вигоди від змін у законодавстві 1903–1906 рр. отримала саме Євангелічно-лютеранська церква, що була традиційно прихильно налаштована до російського правлячого режиму. Вона значною мірою зміцнила свої конфесійні та правові позиції, оскільки мала статус «офіційної» і до неї громадська влада і православне духовництво ставилися найбільш толерантно. Відміна після 1905 р. вимоги приналежності до православ'я як запоруки успішного кар'єрного зростання на цивільній службі зробила неактуальною головну причину переходу російських лютеран до православ'я. З іншого боку, також була скасована й заборона переходу до протестантства осіб православного та іудейського віросповідань. Тому аж до початку Першої світової війни та розгортання антинімецької кампанії лютеранські громади відчували чи не найменше утисків з боку влади із неправославних сповідань у справах реєстрації релігійних общин і громадсько-релігійних об'єднань. Це сприяло тому, що після революції до початку світової війни серед лютеран широко розгорнулися суспільно-релігійні та місіонерські рухи [11, с. 148–150].

Правовий режим щодо Римсько-католицької церкви в імперії був помітно пом'якшений тільки у привіслянських губерніях (Польщі), що були заселені переважно польськими католиками. На решті території католики так і не змогли домогтися скільки-небудь помітних позитивних змін [18, с. 18–19]. Більше того, утиски діяльності католиків у Росії, попри декларовану «свободу совісті», привели до того, що в 1912 р. папський стас-секретар Меррі де Валь вручив російському послу у Ватикані меморандум про гноблення Римо-католицької церкви в Росії. У наступному, 1913 р., царський уряд отримав ще один, більш різкий за тоном меморандум. В обох цих документах знову ставилися питання про реалізацію нагальних потреб католиків – російських підданих: припинення примусової русифікації, право вільного переходу до католицизму із православ'я, питання змішаних шлюбів і релігійної приналежності народжених у них дітей і таке інше. Крім того, знову йшлося про скасування заборони розбудови католицьких монастирів [7, с. 169].

Однак з початком війни у серпні 1914 р. конфесійна обстановка значно погіршилася. У Російській імперії розгорнулася антинімецька кампанія, спрямована проти російських громадян – етнічних німців, які склали головний контингент парафіян Євангелічно-лютеранської та Римо-католицької церков. Таким чином уряд став уважати усіх протестантів і навіть католиків представниками так званих «німецьких сповідань». Тому 11 жовтня 1914 р. Департаментом духовних справ МВС був розісланий всім губернаторам через Окремий корпус жандармів секретний циркуляр № 8383, яким наказувалося: «Знаходячи, що в теперішній час, у зв'язку з відкриттям воєнних дій проти Німеччини, є необхідність у встановленні суворого контролю за діяльністю пасторів, які, за слухами, інколи ставляться з повним співчуттям до наших ворогів та відкрито виказують свої симпатії до пангерманізму та германофільські тенденції, покійно прохаю Ваше Високопревосходительство своєчасно доводити до відома Міністерства по Департаменту духовних справ про всі взагалі неблаговидні вчинки протестантського духовництва в межах губернії, що ввірена Вам» [17]. Таким чином, під щільним та недоброзичливим наглядом опинилися протестанти та католики всіх національностей. Із Херсонської, Волинської та інших губерній за «антиросійську діяльність»

були вислані до Поволжя та Сибіру цілий ряд лютеранських та католицьких священиків [6, с. 101–102]. Жорсткий тиск з боку уряду, недоброзичливе й, навіть, вороже ставлення з боку православного населення призвели до того, що життя багатьох общин послідовників «німецьких віросповідань» наприкінці 1915 р. було майже паралізовано.

Отже, позитивні зміни у релігійному та суспільному житті, які відбулися під впливом Маніфесту 17 жовтня 1905 р., торкнулися лише «інославно» християн імперії, майже нічого не зробивши для «панівної» Російської православної церкви, яка до кінця існування імперії залишалася під опікою та дріб'язковим контролем держави. Стосовно ж християн неправославних конфесій, уряд дотримувався «основ дійсних громадянських свобод», що були так голосно задекларовані ним, лише впродовж дуже короткого терміну – під час розвитку революції 1905–1907 рр. Потім же, під час її спаду та наступу реакції, влада розпочала серйозну підготовку до того, щоби поступово перейти до її майже повного згортання. Таким чином, подарувавши у 1903–1906 рр. надію на встановлення релігійної свободи у межах проведення загальнодемократичних реформ, уряд поступово зробив все, щоб знівелювати завоювання буржуазно-демократичної революції.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 20 оп.1, спр. 52, 946, 999.
2. Екатеринославские епархиальные ведомости, 1905–1917.
3. **Извольский П.** Справка к представлениям министра о свободе веры / П. Извольский // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. XIII, спр. 6183.
4. История евангельско-баптистского движения в Украине: материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса, 1998.
5. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
6. **Курило О. В.** Лютеране в России (XVI – XX вв.) / О. В. Курило. – М., 2002.
7. **Лиценбергер О. А.** Римско-католическая церковь в России. История и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов, 2001.
8. **Лиценбергер О. А.** Евангелическо-лютеранская церковь в российской истории (XVI – XX вв.) / О. А. Лиценбергер. – М., 2003.
9. **Любашенко В. І.** Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любашенко. – Л., 1995.
10. Манифест об усовершенствовании государственного порядка 17 октября 1905 г. // Полный свод законов. Собрание третье. – СПб., 1907. Отделение первое. Т. 25. № 26803.
11. **Нахтигаль Р.** Донские немцы: 1830–1930 / Р. Нахтигаль. – Augsburg, 2007.
12. **Панков А.** Церковные дела / А. Панков // Русская будущность. – 1915. Приложение к № 13 (ноябрь). – С. 126–133.
13. Правительственный вестник. – 1903. – № 46. – 27 февр.
14. **Савинский С. Н.** История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917 гг.) / С. Н. Савинский. – СПб., 1999.
15. Собрание узаконений и распоряжений Правительствующего Сената. 11 мая 1904 г. – № 76.
16. **Федоров В. А.** Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917 / В. А. Федорова. – М., 2003.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф. 274, оп. 4, спр. 457, арк. 101–101зв; Ф. 1335, оп. 1 (секр. частина), спр. 1968, арк. 276–276 зв.; Ф. 1335, оп. 1, спр. 972, арк. 163–163 зв.
18. **Schnurr J.** Die Kirchen und das religiöse Leben der Rußlanddeutschen / J. Schnurr. – Stuttgart, 1978. – Katholische Teil.

Надійшла до редколегії 25.10.2009.